

LÁSZLÓ SZABOLCS

ÉRTJÜK EGYMÁST

Kelet-Európa és a globális Dél írói az Iowai Nemzetközi Íróprogramban

■ „Míg a keleti írók az ideológia előítéleteivel küzdöttek, a nyugati írók a piac önkényuralmával harcoltak, a harmadik világbeli alkotók pedig anyagi szükségletekkel küszködtek, Paul Engle modern utópiát alkotott.”¹ Ekképp köszöntötte Arnošt Lustig cseh író az Iowai Nemzetközi Íróprogramot, valamint annak alapítóját 1973-ban. Az utalás arra az egyedi programra vonatkozott, melynek keretén belül az írók a hazájukhoz kapcsolódó geopolitikai színterek emblematisztikus (és sztereotipikus) problémáinak hiánya által meghatározott térben voltak képesek találkozni. Sőt az Iowai Nemzetközi Íróprogram (International Writing Program, IWP) „nemzetközi egységet” és „egy iowai egyetemi kisvárosban összegyűlt tehetséges és jószándékú emberek által megtapasztalt egység érzését” nyújtotta.² Az Egyesült Államok szívében létezett egy olyan intézmény, amelynek keretén belül a világ különböző pontjairól érkező írók egyéni művészekként és különböző „világok” képviselőiként egyaránt találkozhattak. Mindazonáltal az utópiák építésére vonatkozó kísérletek mindig meghatározza a történelmi kontextus – az IWP-t pedig a hidegháborús amerikai kulturális diplomácia szorította keretek közé. Ezenkívül e kísérletek megtapasztalói olyan

**Az IWP 1967-ben,
az egymással versengő
internacionalizmusok
ezen kusza kontextusá-
ban, a hidegháború
keretei között jött
létre. Intézményi
identitása az évtizedet
uraló, egység és másság
viszonyára épülő para-
doxont reprodukálta.**

E tanulmány a *We Understand Each Other: Writers from Eastern Europe and the Global South at the International Writing Program (1970s)* című fejezet rövidített változata a Routledge kiadónál hamarosan megjelenő *The Cultural Cold War and the Global South: Sites of Contest and Communitas* című kötetből. (Szerk. Kerry Bystrom, Monica Popescu és Katherine Zien)

emberek, akik – ahogyan a kelet-európai és globális déli írók is Iowa Cityben – saját értelmezéseit képesek nyújtani a barátság, egységnek és másságnak egy geopolitikailag megosztott világban.

Az 1970-es évek folyamán az olyan fogalmak, mint a „globális közösség” és a „közös emberi mivoltunkra” való utalások gyakoriakká váltak úgy az ENSZ-hez hasonló globális fórumokon, mint az amerikai közbeszédben. A globalizáció kezdetének évtizede olyan eszmék és projektek elburjánzását hozta magával, melyek az „emberiség közös sorsának és identitásának” fontosságát hangsúlyozták, főleg akarván írni a nemzetbiztonság és a nemzeti érdek hagyományos, geopolitikai jellegű fogalmait.³ Ezen évtizedet az egymástól való függés és a politikai széttöredezés egyidejű érzékelésének paradoxona határozta meg. A hidegháborús feszültségen túl ellentét volt egyrészt a „világközösség hasznos fikciójának megengedő elfogadása”, másrészt az identitáspolitikák felemelkedése között.⁴ A „világközösség” retorikája sohasem vált le a geopolitikai programokról és a közpolitikát, tudományt és művészetet befolyásoló kormányzati érdekek hatalmi dinamikájáról.

Az 1970-es évek nyugati globalizáló tendenciáit a szovjet Kelet internacionalista, egységről és szolidaritásról szóló víziói évtizedekkel megelőzték. A bolsevikok számára az 1917-es forradalom sikere „képes volt történetileg hidat verni a gyarmatok proletárjainak, valamint az új proletárállamban, a Szovjetunióban élőknek a sorsa közé”.⁵ A szovjet retorika színvak internacionalizmusa olyan oktatási intézményekhez kapcsolódott, mint a Nemzetközi Lenin Iskola és a Keleti Dolgozók Kommunista Egyeteme a két világháború közötti időszakban, vagy az 1960-ban alapított Patrice Lumumba Egyetem. Hasonló, fentről lefelé irányuló erőfeszítésekre a szatellit-országokban is sor került a nem nyugati országok közötti szolidaritás népszerűsítésének, valamint kiterjedt, kelet-európai egyetemeken megvalósuló, külföldi diákoknak szóló oktatási programok formájában. Azonban az internacionalizmusra való ilyesfajta hivatkozásokat mindig ellensúlyozta az a szovjet ideológiai alapelv, amely a kapitalizmust és a szocializmust összeegyeztethetetlen társadalmi-gazdasági rendszereknek tartotta.

Az IWP 1967-ben, az egymással versengő internacionalizmusok ezen kusza kontextusában, a hidegháború keretei között jött létre. Intézményi identitása az évtizedet uraló, egység és másság viszonyára épülő paradoxont reprodukálta. A program létjogosultsága a hidegháború alatti kulturális diplomáciában gyökerezett, melynek egyik célja az USA-ba utazó nemzetközi elit „szimpátiájának” megnyerése volt. Az IWP vizsgálata, azon belül a kutatásnak a Kelet-Európából és a globális Délről érkező résztvevőkre eső fókusza megmutatja, hogy a program vendégei miként tapasztalták meg és értelmezték a „világközösség” egy sajátos, kis léptékű megvalósulását. E példa feltárja előttünk, hogy az egyének és „világok” egy retorikailag terhelt kulturális térben való találkozása jelentősen eltér attól, amit az „utópia” tervezői álmodtak. A szolidaritásnak az IWP keretében kialakult személyes példái felforgatták mind az amerikai házigazdák szándékait, mind a szovjet típusú internacionalizmus ideológiaiag behatárolt kereteit.

Az Iowai Nemzetközi Íróprogram és a „Képzelőerő Közössége”

■ Az IWP-t Paul Engle amerikai költő és Hualig Nieh kínai regényíró alapították az Iowa Writers’ Workshop (Iowai Íróműhely) nemzetközi párjaként, amelyet ugyancsak Engle vezetett egészen 1965-ig.⁶ A program azon törekvés eredménye-

képp jött létre, amely igyekezett stabil és különálló intézményes keretet biztosítani a műhely formálódó nemzetközi dimenziója számára.⁷ Ezen új projekt a nemzetközi kulturális kapcsolatok új szintjét jelentette, hiszen az Íróműhelytől eltérően célja nem kezdő külföldi írók kreatívírásképzésben való részesítése volt, hanem egy sokkal tekintélyesebb program létrehozása a világ hivatásos írói számára.

Ahogy az USA kulturális diplomáciájának más hasonló, korabeli törekvéseit, úgy az IWP-t is egyaránt támogatta a köz- és magánszféra, többek között az Egyesült Államok Információs Ügynöksége (USIA), a Külügyminisztérium (State Department), a Nemzetközi Oktatási Intézet (Institute of International Education), valamint a Ford és a Rockefeller Alapítványok. Az olyan vállalatok, mint például a Deere & Company vagy az Exxon szintén jelentős összeggel támogatták a program költségvetését. A programnak az volt a célja, hogy összehozza a világ íróit, ismertesse meg őket az amerikai társadalommal és kulturális élettel, biztosítson számukra az íráshoz való optimális környezetet, felolvasásokat rendezzen nekik, és műveik angol nyelvű kiadásában segítsen. 1967 óta az IWP több mint százötven országból körülbelül ezerötven író és újságíró fogadott.⁸ Bár Nyugat-Európa minden évben képviseltette magát, a résztvevők nagy része Kelet-Európából, Délkelet-Ázsiából, Afrikából és Dél-Amerikából érkezett.⁹

Az IWP jól illett az amerikai kulturális diplomácia keretei közé. Ahogy a hidegháború periódusában indított nemzetközi programok nagy része, ez is az elitet célozta meg, ám az írókra való összpontosítás az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában is egyedülállónak számított. A program biztosította az utazás és az Iowa Cityben való elszállásolás minden költségét, s mindemellett bőkezű ösztöndíjat (havi 500 dollárt) és könyvtalványt juttatott a vendégeknek. Ezenkívül az amerikai házigazdák számos kirándulást is szerveztek a résztvevők számára a közép-nyugati régióban, melyek során meglátogathatták a programot támogató nagyvállalatok központjait, és találkozhattak az illető cégek vezérigazgatóival. Cserében az írókkal szemben elvárás volt plenáris előadások tartása, fordítási szemináriumokon való részvétel, interjúadás a helyi és az országos sajtó számára, valamint az Engle házaspár által szervezett társasági eseményeken való részvétel.

Az IWP intézményi identitása, valamint a támogatások megszerzésére irányuló népszerűsítő kampány arra az alapvetésre épült, mely szerint e globálisan egyedi program „újítást hoz a nemzetközi tevékenységek terén”.¹⁰ Projektjét Engle a béke, a kommunikáció és a barátság irodalom révén létrehozott utópiájaként határozta meg: „a kreativitás megosztásának olvasztótégely-programjaként”, „a képzelőerő nemzetközi közösségeként”.¹¹ Előszóval hangoztatta, hogy a költészet „különösen alkalmas a béke és a megértés keresésére egy zaklatott világban”, valamint hogy „a fordítás a világ túlélésének része”.¹² Egy a Rockefeller Alapítványhoz intézett 1974-es pályázatban Engle úgy jellemezte az IWP-t mint „otthonos környezetet, mely ahhoz hasonló, amelyre a reneszánsz humanisták leltek egyik országból a másikba tartó utazásaik során, mindig baráti társaságokra találván, amelyekkel közös nyelvként beszéltek a latint, lefordítván egymás munkáit, felismervén, hogy társuk szelleme fontosabb, mintsem nemzetisége. Ez a mi esetünkben is feltétlenül igaz, itt, ahol koreaiak találkoznak magyarokkal, nigériaiak kínaiakkal [...]. A mienk az egyetlen ilyen hely a világon, melynek oly nagy szüksége van az efféle megértésre.”¹³ Lényegében azt sugallta, hogy az IWP támogatása a világbéke megvalósulásához való hozzájárulás is egyben.

Azonban Engle globalista retorikája – az IWP-nek az amerikai kulturális diplomácia keretei közé illesztésére tett erőfeszítéseknek hála – a „világközösség

hasznos fikciójának”¹⁴ példájaként is szemlélhető. Internacjonalizmus iránti elköteleződése kompetitív jellegű volt, egy olyan félreismerhetetlenül amerikai „brand” alkotóeleme, amely a hidegháborús rivalizálásban harcias szerepet vállalt. Egy 1978-as népszerűsítő szövegében Engle explicitté tette az ideológiai „Másikkal” szembeni kontrasztot: „Bár a Szovjetunió is sok országból lát vendégszolgálatot, mereven szabályozott környezetbe helyezi őket, ahol az információ irányított és ellenőrzött. Azon írók, akik Moszkvában és Iowa Cityben is megfordultak, elsősorban az IWP-t részesítik előnyben.”¹⁵ Ez arra utal, hogy a költészet és a fordítás egyesítő vagy békehozó erejébe vetett hite ellenére Engle szerint a „képzeldőerő közösségének” utópiáját csakis az USA-ban lehetett megvalósítani.

E diskurzus segítségével Engle fokozatosan növelte az IWP állami és magánjellegű támogatásait. Míg 1967-ben a program 18 résztvevővel és az első pár évben körülbelül 160 000 dolláros költségvetéssel rendelkezett, 1978-ra a résztvevők száma 36-ra, a költségvetés pedig négyszeresére (az illető évben 684 496 dollárra) nőtt. A résztvevők havi ösztöndíja szintén nőtt: a kezdeti 500 dollárról a nyolcvanas évekre 1200 dollárra emelkedett. 1973 jelentette a fordulópontot, amikor is az adománygyűjtés elérte az egymillió dolláros küszöböt a Ford Alapítvány egy 100 000 dolláros felajánlásának köszönhetően.¹⁶ A program és igazgatója sikerét a Külügyminisztérium ún. *Elismerő bizonyítvány (Tribute of Appreciation)* formájában hivatalosan is legitímálta.¹⁷

Bár az IWP ötlete és felépítése nem Washingtonban született, hiszen azt Engle álmodta és valósította meg lokálisan, a program identitása mégis az amerikai kulturális diplomácia nemzetközi vonalát tükrözte. Engle ideológiai és pénzügyi okokból egyaránt az amerikai kivételességtudatnak egy olyan változatát tette magáévá, melyet állami és magánadományozók egyaránt nagylelkűen támogattak. Mindazonáltal az IWP megvalósításainak vizsgálata azzal szembesít minket, hogy a projekt nem felelt meg teljes mértékben az őt keretező diskurzusnak. A részt vevő írók ugyan világosan látták, hogy az IWP az amerikai kultúr-diplomácia eszköze, a programról szerzett személyes tapasztalataik viszont nemcsak túlmutattak az ideológiai kereteken, de fel is forgatták azokat.

„Átynúlni más világokba” – Globális találkozások az IWP keretében

■ A résztvevők beszámolóí és visszaemlékezései azt sugallják, hogy az IWP valóban globális léptékű kapcsolatok színterévé tudott válni. Egyrészt a programot valóban az univerzalitás szelleme lengte körül, ahol értelmiségiek autonóm személyiségekként találkozhattak, védve a külső – kapitalista vagy kommunista – világ egzisztenciális kihívásaitól. Másrészt az IWP a geopolitikai régiók és versengő világnézetek képviselőinek interkulturális találkozási és szimbolikus kapcsolatteremtési fórumává is vált. A hivatalos szándékoknak megfelelően a Kelet-Európából és a globális Délről érkező meghívottaknak az úgynevezett „első világgal” kellett volna találkozniuk, amelyet Amerika és az amerikaiak jelképeztek. Emellett azonban az IWP arra is lehetőséget nyújtott, hogy a szocialista blokk különböző országaiból érkező meghívottak szemügyre vehessék (és megítélhessék) egymást egy olyan politikai és társadalmi közegben, amelyik radikálisan különbözött attól, amelyet megszoktak. Ugyanígy találkozhattak a „fejlődő országok” íróival, akik hasonlóan megismerkedhettek a nem nyugati, tágabban értett posztkoloniális világból érkező társaikkal. Iowa Cityben a világ minden tájáról érkező írók és költők szakmai identitásuknak megfelelően alakíthattak ki

kapcsolatokat egymással, miközben reflektálhattak a „másságukból” fakadó következményekre is – mindezt a hidegháború keretei között, az angol nyelv közvetítésével.

Az ugandai születésű irodalomkritikus és regényíró, Peter Nazareth,¹⁸ aki 1973–74-ben vett részt a programban, így írja le azt a szakmai és intellektuális rokonságot, amely az IWP-közösség alapját alkotta évről évre: „Íme, itt voltunk, írók a világ minden tájáról. Nem kellett megmagyaráznunk, hogy miért vagyunk írók, vagy miért fontos az írás. Egy kisvárosban éltünk, ahol, mondjuk, tizből egy ember írónak vallotta magát. Így lehetőségünk nyílt az íráshoz kapcsolódó technikai és ideológiai problémákat megvitatni.”¹⁹

Orbán Ottó magyar költőnek hasonló benyomásai voltak, melyekről így ír az 1977-ben, Magyarországra való visszatértekor beadott hivatalos úti beszámolójában: „Négy és fél hónapos amerikai tartózkodásom mégis szinte egyetlen hosszúra nyúlt eszmecsere volt emberről, társadalomról, a jövőről, Amerikáról, Magyarországról, a világról, a világban található »világokról,« egyszóval mindarról, ami összeköt és ami elválaszt bennünket, a huszadik század utolsó negyedének olyannyira eltérő helyzetű, mégis közös sorú embereit.”²⁰

Nemes Nagy Ágnes 1979-es otlléte alatt részletes naplót vezetett, melyben leírta a globalitás tapasztalatához kapcsolódó újszerű meglátásait, melyeket az IWP-közösség tagjaként szerzett: „Kellene még beszélgetni, átnyúlni rajtuk más világokba. Borzasztó, mennyit tanultunk itt, vén fejjel. Most léptem túl európaiságomon.”²¹ Később egy Engle-nek címzett levélben ezt írta: „Öntől e program keretében olyan benyomásokat kaptunk a világról, amelyek nagyon hasznosak a mi európai szempontjaink szerint. Köszönet az új kontinensért (egy kontinensért? Ötért!).”²²

Az IWP által lehetővé tett interakciók hatékonyságának az egyik legjobb bizonyítéka a program ideje alatt született fordítások jelentős mennyisége. Egyfelől két nemzetközi antológia is elkészült: a *Writing from the World* (1976) és a *The World Comes to Iowa* (1987). Másfelől a program támogatásával jelentek meg Kelet-Európa vezető kortárs költőinek, úgymint Nichita Stănescunak vagy Nemes Nagy Ágnesnek a fordításkötetei.²³ Ezenfelül az IWP műhelyében létrejött közreműködések olyan klasszikus költők fordításait is eredményezték, mint Mihai Eminescu vagy Cyprian Kamil Norwid. A fordítások között volt Mao Ce-tung verseinek híres, Engle és Hualing Nieh által készített fordításkötete is.²⁴ Fordítások azonban más nyelvekre is történtek. Például Nazareth munkáit korábbi IWP-résztevők közreműködésével fordították magyarra.²⁵ Gergely Ágnes Iowa Cityben fedezte fel a nigériai költészetet, később létrehozva az első magyar nyelvű antológiát. Gergely külön figyelmet szentelt Christopher Okigbo verseinek, a fordítás mellett monográfiát is írt munkásságáról.²⁶ Igaz ugyan, hogy a legtöbb esetben a cél- vagy a forrásnyelv az angol volt, ám az IWP-beli találkozások biztosították azokat a kereteket, amelyek e földrészek közti irodalmi párbeszédet lehetővé tették.

A találkozások autenticitása ellenére azonban mégis megmaradt a távolság a személyes és interkulturális interakciók összetettsége és a program hivatalos népszerűsítő diskurzusa között. Az Iowa Cityben évről évre összegyűlő közösség jelentős módon különbözött attól az Amerika-centrikus „képzelőerő közösségtől”, melyet Engle a Külügyminisztériumnak és szponzorainak igyekezett eladni. Az irodalom közvetítő és különbségeken átívelő szerepe ellenére a hatalom kérdése és a világnézeti eltérések jelentősen befolyásolták a résztvevők tapasztalatát.

■ Mivel a „világok” ezen interkulturális találkozájának a hidegháború szolgált háttérül, felszínre kerültek a szélesebb geopolitikai teret meghatározó dichotómiák, hierarchiák és szolidaritások. A vendégek beszámolóí megmutatják, hogy e hatalmi dinamikák logikája az IWP-ösztöndíjas időszakok alatt többször, rejtett és kevésbé rejtett formában is megmutatkozott. Mindenekelőtt a házigazdák és meghívottaik között egy olyan alá-fölérendeltségi viszony alakult ki, melyben a Kelet-Európából és a globális Délről érkező írók szimbolikusan és anyagilag is az amerikai szervezők alárendeltjeinek érezték magukat.

Az IWP népszerűsítő diskurzusa olyan képet rajzolt a vendégekről, mely az USA-beli házigazdák velük szembeni tárgyiasító attitűdjéről árulkodott. A résztvevő írókat e diskurzus egy mélységesen felkavarodott világ menekültjeiként ábrázolta, egyszerre zsarnoki rezsimek áldozataiként és a zsarnokság által beszenyvezett harcias figurákként, akiket pacifikálni kell. Adománygyűjtő leveleiben és felhívásaiban Engle egy antropológiailag leegyszerűsített képet festett róluk, olyan lelkes vendégeket, akik szivacsként fogják felszívni az Amerikáról szóló információkat.²⁷ Mi több, hazatértük után elvárás volt a résztvevőkkel szemben, hogy „kulturális követek” legyenek: az amerikai élettel és kultúrával kapcsolatos tudás terjesztői. Az IWP vendégei ezenkívül a nem amerikai világ szimbolikus képviselőinek is számítottak, hazai nemzeti irodalmuk zászlóvivőinek, akiknek értéke így túlnyomórészt ikonikus jellegükből származott. Változatos identitásuk és jelképes kozmopolitizmusuk hasznos volt Engle számára, mert legitimálták projektjének nemzetközi profilját, és emelték a program presztízsét.

E hierarchia-tapasztalat lényegében strukturális eredetű volt, s nem közvetlen, személyes ellenszenv terméke – hiszen a legtöbb résztvevő őszintén hálás volt a házigazdáknak, néhányuk pedig élete végéig Engle-ék barátja maradt. Frusztráció és kritika főként azon formális és ritualizált szereplések ellenében fogalmazódott meg, ahol a vendégek megjelenése elvárás volt, mint az olyan koktélpártik és adománygyűjtő vacsorák, ahol helyi üzletemberek és politikusok körében kellett beszédet mondaniuk, szavalniuk vagy népdalokat énekelniük.

Nemes Nagy Ágnes is említ egy ilyen, számára traumatikus esetet, amikor egy vacsora résztvevői előtt kellett szerepelnie. Bár az éneklést visszautasította, mégis kötelezőnek érezte, hogy a magyar irodalom képviselőjeként jelenjen meg a nemzetközi és amerikai közönség előtt. Végül úgy döntött, elszavalja Petőfi Sándor *Szeptember végén* című költeményét, melyben, zavara okán, több verssort is sikerült felcserélnie.²⁸ Szász Imre szintén kritikusan reflektál az IWP-meghívottak alárendelt pozíciójára, mikor arról ír, milyen leereszkedő módon látta vendégül őket William A. Hewitt, a Deere & Company vezérigazgatója. Útleírásából kiderül, a résztvevők közül többen is kritikusan viszonyultak a vállalat székhelyén tett látogatáshoz, mert nyilvánvalóan sértette őket, hogy amerikai propaganda célpontjaivá váltak. Szász a vendégek implicit infantilizálását summázó gesztusról is beszámol. Amikor távozni készültek a Deere-gyárból, minden IWP-s író kapott egy jelképes ajándékot a vállalat részéről: egy apró John Deere játéktraktort.²⁹

Más résztvevők közvetlenebb módon vetették fel a vendégek és résztvevők között fennálló hatalmi dinamika kérdését. Gergely Ágnes *A chicagói változat*³⁰ című regényében IWP-s élményeinek fikcionalizált változatát tárja elénk. Egy jelenetben a program igazgatójának megfelelő kitalált szereplő sorba állította a

résztevőket, és mindegyiküknek egyenként átnyújtott három dollárt. Amint kiderült, ez azon turistacentrum belépőjének ára volt, melyet épp meglátogatni szándékoztak, ám a történet magyar főhősét felháborította az amerikai házigazda eljárása. Egy nigériai író társa így próbálta őt nyugtatni: „Ha felsőbbrendűség-re vágnak, legyenek felsőbbrendűek. Ha pénzt adnak, el kell fogadni, meg kell köszönni, sőt, meg kell dicsérni őket: fiatal kontinens, büszkék a vagyonukra, a jóindulatukra, a képeikre, büszkék arra, hogy adakozók – cserében elvárják, hogy tedd, amit szeretnének. Rendben van. A te dolgod annyi, hogy figyelj.”³¹ Ilyen és ehhez hasonló tapasztalatok révén ismerték fel a résztvevők azt a közös nevezőt, amely amerikai házigazdáik ellenében határozta meg őket. Az IWP-gyakorlatok által kiváltott ellenérzések indították a résztvevőket arra, hogy saját kicsiny globális közösségükben további mélyebb – történeti és geopolitikai – hasonlóságokat, megfeleléseket vegyenek észre és alakítsanak ki a nem nyugati kontextusok között. Az efféle kapcsolódási pontok megmutatkoztak a nagyhatalmak politikai és koloniális uralmáról, valamint a kis államok sebezhetőségéről szóló beszélgetések során is. A hasonlóságokat leginkább a hosszan tartó, társadalmilag-gazdaságilag megnyomorító háborúkhöz és forradalmakhoz vagy az értelmiségi szereplőknek az önkényuralmi rendszerekben történő üldözéséhez kötődő személyes tapasztalatok hozták felszínre. Ebből következően Kelet-Európa, Ázsia, Afrika és Latin-Amerika írói úgy érezték, egy történetileg és politikailag specifikusan meghatározott közösség tagjai – s ez az érzés választotta el őket a jólétben élőknek, egocentrikusnak, leuralónak érzékelt amerikai társadalomtól.

A „második” és „harmadik világ” országai közötti szolidaritás jól ismert fogalom volt a kelet-európai írók számára, hiszen e gondolat a kommunista államok ideológiájának is központi részét képezte. Az ezt magába foglaló, főként a fiatalokat megcélzó diskurzus arra ösztönözte a szovjet tömb állampolgárait, hogy „magukat a haladás és a forradalom nemzeteken átívelő hadseregének tagjaként képzeljék el az imperializmus és a szocializmus globális harcának új korszakában”.³² A mozgósító szövegek dacára a két világrész közötti tényleges kapcsolatok minimálisak voltak, és nagymértékben ellenőrzött módon zajlottak. A hivatalos összehasonlítások továbbá egyfajta időbeli eltolódást is implikáltak a kelet-európai országok történelme (például a magyarok 1848-as, Habsburg-uralom elleni forradalma) és a globális Dél kolonializmusellenes törekvései (például a vietnami háború) között. A két kontextus közötti „fejlődésbeli” elhatárolódást, ami a szovjet ideológia eurocentrizmusában gyökerezett, arra használták a kommunista hatóságok, hogy semmissé tegyék az antikoloniális harcok és a bennük felszínre törő forradalmi lendület relevanciáját a kelet-európai társadalmak számára.

Az otthoni kontextusban már rég kiüresedett antiimperialista összefogás szlogenjeihez képest a „második világ” írói valami egészen más tapasztaltak meg az IWP-ben. A nem nyugati írókkal való találkozásaik közvetlenek és informálisak, érintkezéseik árnyaltak és személyesek voltak, s ezért szűrés vagy torzítás nélküli megismerést eredményeztek. Ez pedig olyan egyidejű és hasonló tapasztalatok felfedezéséhez vezetett, mint a megélt nehézségek és traumák, a nélkülözés és sebezhetőség, melyet a Kelet és a Dél egymással igencsak hasonló autoriter rendszerei okoztak.

Gergely Ágnes Christopher Okigbo költészetéhez kapcsolódó munkássága jól példázza, hogy az IWP-élményből indulva egy kelet-európai értelmiségi miként tudott személyes, művészi és előírásokat nélkülöző módon viszonyulni az afri-

kai kultúrához. Okigbo verseit Gergely egyszerre találta meglepőnek és ugyanakkor ismerősnek: bennük olyan idioszinkratikus és személyes mitológiára talált, melyet a költő az afrikai népi motívumok és a klasszikus európai kulturális utalások ötvözéséből teremtett. Okigbo tragikus élettörténetét a mártír költő képen keresztül vélte megragadni, olyan ikonikus magyar költőkhöz hasonlítva a nigériai alkotót, mint Petőfi Sándor vagy a holokausztáldozat Radnóti Miklós.³³ Bár ezen összehasonlítások olybá tűnhetnek, mintha ki akarnák ragadni Okigbo világát a jelenből, a szövegeiben létrejövő kulturális szintézis, ill. a globalitás és lokalitás összefonódása mégis Gergely kortársává tették. Ezenfelül Gergely – aki maga is holokauszt túlélő – ahelyett, hogy elhatárolná egymástól a nigériai polgárháborút és a magyar társadalmat, Okigbo közvetlen veszély és karhatalmi erőszak előérzetétől terhes költészetének transzgresszív relevanciáját hangsúlyozza. Gergely olvasatában az afrikai irodalom az 1945 utáni Kelet-Európa polgári számára ismerős tapasztalatra reflektál: olyan társadalmak tapasztalataira, melyek ugyan „felszabadultak” az elnyomó – gyarmati vagy fasiszta – hatalmak alól, de nemsokára egy újabb elnyomó és korrupt uralom alatt találták magukat.³⁴

Nemes Nagy Ágnes naplója – mely szorosabban kötődik az IWP-programhoz – több példát szolgáltat a kelet-európai és újonnan felfedezett nem-nyugati kontextusok közötti lehetséges párhuzamokra. Jose Flores Lacaba Fülöp-szigeteki, Marcos-ellenes aktivista költő egy előadása után így ír: „Valósággal neveltséges, hogy egy elnyomott nép története a föld túlsó felén mennyire hasonlít a miénk. Nagy eltérésekkel, persze. [...] Most éppen függetlenek, de azért mégis becukják az írókat, az értelmiségit, mert parancsuralom van.” Nemes Nagy, ráismerve a meghurcolás okaira – hiszen azok saját történeti tapasztalatából is ismerősnek hatnak – ironikusan így fogalmaz: „A »saját« diktatúra, az édes haza autokráciája.”³⁵ Nemes Nagy életére és karrierjére mind a Nyilaskeresztes Párt rezsimje, mind a világháború utáni sztálinista hatalom rányomta bélyegét. Férjével, Lengyel Balázssal egyetemben ő is segédkezett a budapesti zsidók megmentésében.³⁶ 1948-ban, a sztálinista hatalom kezdetén az *Újhold* folyóirat körével együtt mindketten tiltólistára kerültek. 1956 után Lengyelt hetekre börtönbe zárták. Csupán a hatvanas évek végén tudtak újból bekerülni az irodalmi élet nyilvános terébe. Ez az a személyes háttér, amelyet felidéz Peter Nazareth ugandai írónak az Idi Amin-féle rezsimről szóló, *In a Brown Mantle* [Barna köpönyegben] című regényének olvasása közben, melyet „a »baloldali szabadságharcosok« hatalomátvétel utáni teljes morális szétesés-történetének” nevez. Értelmezése, melyben a történetet az 1948, illetve 1956 utáni állapotokkal rokonítja, egyértelmű: „Korunk témája. Hatalom és szabadság. – Fantasztikus ez az afrikai változata a mi ezer meg ezer tapasztalatunknak.”³⁷

Nemes Nagy észrevételei túlmutatnak a politikátörténeten, s ráismernek azokra a közös kulturális jegyekre, melyek a kiszolgáltatottság és a létbizonytalanság hosszan tartó tapasztalatában gyökereznek. Amerikai tartózkodásának végén, mielőtt hazautazott volna, összegyűjtötte az összes maradék ételét és az Amerikában vásárolt eszközeit, és megkérdezte Mary Nazareth-et, Peter feleségét, hogy hasznát tudná-e venni bárminek is: „Szívből örülök, hogy Mary azt mondja: nála élelmiszer nem megy veszendőbe. Ő mindent átválogat az eltávoztottak után, ami használható, elviszi. Megmagyarázza: mikor Amerikába jöttek, képtelen volt eldobni a használt holmit, ahogy itt szokás. Elmondom én is: kép-

telen vagyok (volnék) eldobni a használt holmit, nálunk még kenyeret kidobni is bűn volt. Értjük egymást.”³⁸

Az amerikai szintér ilyen epifániák katalizátoraként szolgált, láthatóvá téve a vendéglátók és vendégek, a jólétben élő helyiek és a sebezhető külföldiek, a hidegháború kulturális „vállalkozásának” menedzserei és célközönségük közötti elkerülhetetlen hierarchiát. Azonban Iowa City háttérrel biztosított az írók számára ahhoz is, hogy reflektáljanak saját, globális kontextuson belül elfoglalt periferikus helyzetükre, s hogy számos jelentésteli hasonlóságot és kötődési pontot legyenek képesek felfedezni egymás életében. Láthatóvá vált elhatárolódás és szolidaritás, mindaz, amire az IWP-közösség kollektív képzelete eleve épült.

Következtetések

■ A hidegháború periódusában minden évben több tucat író érkezett a világ minden tájáról Iowa Citybe, hogy Paul Engle irodalmi utópiájában vegyen részt. Az IWP-t a Külügyminisztérium és amerikai vállalatok támogatták azon kevésse rejtett céllal, hogy a vendégek elismerjék az USA felsőbbrendűségét minden téren, és később az ország imázsát is pozitívan alakítsák nemzetközi körökben. Az írókat saját országaik kormánya küldte Kelet-Európából, Ázsiából, Afrikából, Latin-Amerikából mint nemzeti kulturális nagykövetekeket, akiknek feladata hazájuk kulturális diplomáciai projektjeinek külföldi népszerűsítése volt. Az IWP így egyszerre volt diplomáciai programok ütközési helye és ugyanakkor különböző „világok”, ill. szakmai identitásokban osztozó egyének nemzetközi találkozója is. Mindazonáltal, az Engle adománygyűjtő kampánya által promovált „képzelet-közösséget” rendre birtokukba vették a résztvevők, és igyekeztek megszabadítani a programot annak ideológiai-geopolitikai terheitől. Interakcióik révén a résztvevők leépítették amerikai házigazdáik globalizációs narratíváját, s felszínre hozták az USA kulturális diplomáciájának implicit hierarchiáit. Sőt felfedezéseik és beszélgetéseik által valóban megélt, személyes szolidaritást építettek ki – mely visszaköszön műveikben, fordításaikban, kritikáikban.

Kovács Péter Zoltán fordítása

■ JEGYZETEK

1. Arnošt Lustig: *Paul Engle Street: International Writing Program*. The University of Iowa Libraries, Paul Engle Papers, Iowa City, 1973.
2. Virginia Hall: *Creative Arts Flourish in Iowa Soil*. Kansas City Times 1970. június 19.
3. Akira Iriye: *Historicizing the Cold War*. In: Richard H. Immerman – Petra Goedde (szerk.): *The Oxford Handbook of the Cold War*. Oxford University Press, Oxford, 2013. 25.
4. Glenda Sluga: *The Transformation of International Institutions: Global Shock as Cultural Shock*. In: Niall Ferguson, Charles S. Maier, Erez Manela, Daniel J. Sargent (szerk.): *The Shock of the Global: The 1970s in Perspective*. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, 2010. 234.
5. Maxim Matusevich: *An Exotic Subversive: Africa, Africans and the Soviet Everyday*. *Race & Class* 49 (4). 2008. 59.
6. Paul Engle (1908–1991) költő, szerkesztő, a kreatív írás úttörő tanára az iowai Cedar Rapidsben született. *American Songs* című 1934-es kötetével vált ismertté, 1933 és 1936 között Rhodes-ösztöndíjjal Oxfordban tanult. 1941 és 1965 között az Iowa Writers' Workshop (Iowai Íróműhely) igazgatója, 1967 és 1977 között az IWP vezetője. Őt és második feleségét, Hualing Nieht 1976-ban Engle régi barátja, William A. Harriman Nobel-békedíjra jelölte.
7. Lásd Eric Bennett: *Workshops of Empire: Stegner, Engle, and American Creative Writing During the Cold War*. University of Iowa Press, Iowa City, 2015.
8. Az Iowai Nemzetközi Íróprogram 2017-es éves jelentése. Utolsó hozzáférés: 2019. december 3. <https://iwp.uiowa.edu/sites/iwp/files/IWP%202017%20AR%20for%20web.pdf>

9. Magyar résztvevők: Szász Imre (1970), Karinthy Ferenc (1971), Szabó Magda és Szobotka Tibor (1972), Oravecz Imre (1973), Gergely Ágnes (1974), Csaplár Vilmos (1975), Orbán Ottó (1976), Sükösd Mihály (1977), Tornai József (1978), Haraszti Miklós (1979), Nemes Nagy Ágnes és Lengyel Balázs (1979), Bart István (1980), Somlyó György (1981), Lengyel Péter (1982), Tóth Éva (1982), Beney Zsuzsa (1983), Takács Zsuzsa (1988), Temesi Ferenc (1988), Hernádi Miklós (1989), Rakovszky Zsuzsa (1990), Nagy András (1993), Spiró György (1995), Molnár Miklós (1996), Békés Pál (1997), Hamvai Kornél (1997), Petőcz András (1998), Szántó T. Gábor (2003), Pék Zoltán (2005), Géher István László (2007), Fehér Zoltán (2008), Krusovszky Dénes (2013), Tóth Kinga (2017).
10. *Promotional letter to Pepsico, Inc.* The University of Iowa Libraries, Paul Engle Papers, Iowa City, 1979. március. 15.
11. Hall: i.m.
12. Paul Engle – Hua-ling Nieh: *Why Translation in Iowa*. The Iowa Review 7 (2). 1976. 1–2.
13. *Engle to Michael Novak, Rockefeller Foundation*. The University of Iowa Libraries, Paul Engle Papers, Iowa City, 1974. augusztus. 19.
14. Sluga: i.m. 234.
15. *IWP Promotional materials*. The University of Iowa Libraries, Paul Engle Papers, Iowa City, 1978.
16. Wayne Rindels: *Engle Hits \$1 Million Mark in Writers Aid Project*. The University of Iowa Libraries, Paul Engle Papers, University News Service, Iowa, 1973.
17. Az IWP éves jelentése, 1972–73. The University of Iowa Libraries, Paul Engle Papers, Iowa.
18. Peter Nazareth Goan felmenőkkel rendelkező irodalomkritikus, próza- és drámaíró Ugandában született 1940-ben. Az *In a Brown Mantle* (1972), valamint a *The General is Up* (1991) című regények szerzője. Általános elismertséget biztosított számára *The Third World Writer: His Social Responsibility* című 1978-as esszékötetete is. Szerzői tevékenysége mellett angolt és afrikai-amerikai tanulmányokat tanít az Iowai Egyetemen.
19. Peter Nazareth: *Adventures in International Writing*. World Literature Today 1987. 61 (3). 383.
20. Orbán Ottó: *Útjelentés*. 1977. január 25. MNL OL. XIX-i-7-aa. d. 5.
21. Nemes Nagy Ágnes: *Amerikai napló*. Századvég Kiadó, Bp., 1993. 67.
22. Paul Engle (szerk.): *The World Comes to Iowa: Iowa International Anthology*. Iowa State University Press, Ames, 1987. xxii. (Saját fordítás, KPZ.)
23. Lásd Nichita Stănescu: *The Still Unborn about the Dead: Selected Poems*. (ford. Petru Popescu – Peter Jay) Anvil Press, London, 1975; Nemes Nagy Ágnes: *Selected Poems*. (ford. Bruce Berlind) University of Iowa, Iowa City, 1980.
24. Paul Engle – Nieh Hua-ling: *Poems of Mao Tse-tung*. Dell Publishing, New York, 1973.
25. Peter Nazareth: *A fény felé: Tanulmányok az afrikai irodalomról*. Európa Könyvkiadó, Bp., 1984.
26. Lásd Gergely Ágnes: *Dobsirató. Mai nigériai költők*. Európa Könyvkiadó, Bp., 1977; Gergely Ágnes: *Költészet és veszélytudat. Feljegyzések egy afrikai költő portréjához (tanulmányok Christopher Okigbóról)*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1986; Christopher Okigbo: *Labirintusok*. (Ford. Gergely Ágnes) Európa Kiadó, Bp., 1989.
27. Engle: *The World Comes to Iowa*. xxviii.
28. Nemes Nagy: i.m. 10.
29. Szász Imre: *Száraz Martini-koktél*. Magvető, Bp., 1973. 120–124.
30. Gergely Ágnes: *A chicagói változat*. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1976.
31. Gergely: i.m. 45.
32. James Mark – Apor Péter: *Socialism Goes Global: Decolonization and the Making of a New Culture of Internationalism in Socialist Hungary, 1956–1989*. The Journal of Modern History 2015. 87. sz. 860.
33. Christopher Okigbo (1932–1967) nigériai költő, tanár, könyvtáros, aki a nigériai polgárháborúban vesztette életét. A legelismertebb angolul író afrikai költők egyike, az ismertséget 1971-es, *Labyrinths with Path of Thunder* című, posztumusz kötete hozta meg számára.
34. Gergely Ágnes: *Engem a sokféle kultúra toleranciára tanított*. Magyar Ifjúság 1988. 1. sz. 29.
35. Nemes Nagy: i.m. 38.
36. Mely cselekedetet a Jad Vasem intézet a Világ Igaza kitüntetéssel jutalmazott 1998-ban.
37. Nemes Nagy: i.m. 80.
38. Uo.